

lenni, akkor az egész prédikációs istentisztelet problémát-kussá vált.

Hogyan kellene megoldani ezt a problémát? Újításokkal? Ahol a régi templomozási forma élénken él a hívek emlékezetében, ott nagyon veszedelmes dolog az újítás. Ahol pedig nincsenek liturgikus tradíciók, ott ez is jó lehet. Mindannyian érezzük, hogy itt valamit tenni kell, de a szükséges tenni valót még nem találta el senki. A feladat fel van adva, a megoldást mindnyájan várva várjuk.

Ford. —ly.

SIMÉN DOMOKOS ÉS KORA.

— Korrajz. —

III. KÖZLEMÉNY.

Említettem, hogy Paget János a szabadságharc alatt Kossuthnak személyes híve volt s az maradt a rákövetkező abszolutizmus idején is. De Kossuth hívei voltak az angliai unitáriusok ép úgy, mint az amerikai unitáriusok is. Kevesek által tudott tény, hogy a magyar függetlenségi eszméket, valamint Kossuthot s emigráns társait Angliában is, Amerikában is az unitárius papok és unitárius világi emberek fogadták s ünnepelték leglelkesebben. Ha majd egyszer valaki részletesen meg fogja írni Kossuth emigrációjának történetét, abban a legszebb lapokat bizonyára épen a mi angol és amerikai testvéreinknek fogja szentelni.

Tagart Erdélyből hazautazása közben 1858 október 12-én reggel Belgium fővárosában, Brüsszelben, váratlanul meghalt. A magyarság iránti angol rokonszenv és érdeklődés azonban Tagart halálával nem szűnt meg. A következő év tavaszán már ismét Kolozsváron van — szintén a Tagartéhoz hasonló kettős (egyházi és politikai) megbizatással — Steinthal Alfréd angol unitárius lelkész. Róla idézem az Egyház Képviselő Tanács 1865. május 20-iki gyűléséről felvett jegyzőkönyv 168-ik pontját. „Egyházi főjegyző Székely Mózes afia előterjeszti, hogy angolhoni liverpooli unitárius lelkész Steinthal Alfréd úr Kolozsvárra megérkezvén, őt ezen E. K. Tanácsi ülésre meghívta s meg is

jelenvén, az E. K. Tanácsnak be is ajánlja azon nyilatkozattal, egyfelől, hogy mivel nevezett lelkész úr Brassó-felé menő útjában szándékozik több ekléziánkat meglátogatni azon két hét alatt, melyet Erdélyben tölthet, jó lenne valamelyiket tanáraink közül útitársul rendelni részint ezen utazás könnyítése, részint pedig azon tekintetből is, hogy a szükségesekben felvilágosítást adjon, mivel a német nyelvet nem beszélő papjaink azt megadni nem lesznek képesek; másfelől, hogy magának Steinthal úrnak előterjesztése lévén Egyházi Tanácsunkhoz, azt maga kívánja előadni német nyelven.

„Ez után angolhoni hitrokonunk kifejezte köszönetét azon szíves elfogadtatásért, amelyben mind a múlt évben, fájdalom már csak néhai Tagart Edward úr, mindpedig maga mostan mi közöttünk részesült. Kifejezte azon rokon érzelmeit, mellyel az angolhoni unitáriusok az erdélyi unitáriusok iránt viseltetnek. Kifejezte azon óhajtasát, mely szerint a Tagart úr által közelebbről megkezdett s maga által mostan folytatott közlekedést ezutánra is fel akarják tartani s evégre nemcsak arra készek, hogy az unitária vallást tárgyazó angol könyvekkel szolgáljanak, hanem arról is intézkedéseket tettek, hogy egy olyan alapítványt létesítsenek, melyre oda koronként mindig ifjakat küldhessünk magok bővebb kiképzése végett.

„Ezen nyilatkozat éljen-nel fogadtatván, azon indítvány tételét, hogy nevezett Steinthal urat meg kellene tiszteletbeli Egyházi Tanácsossággal tisztelni s arcképét levéttelve emlékül megtartani.“

Ez előterjesztésre E. K. Tanács Steinthal Alfréd liverpooli lelkészt tiszteletbeli egyházi tanácsosi oklevéllel tisztelte meg s arcképének a Consistoriumban való kifüggesztését határozta el, egyuttal Nagy Lajos tanárt nyílt megbízó levéllel ellátva melléje útitársnak kirendelte.¹ Kinek kíséretében Steinthal Tordára, majd

¹ A június 14-ki consistoriumi gyűlésen Berde Áron igazgató-tanár bejelenti, hogy Tagartnak és Steinthalnak arcképéből 1—1 példányt a kolozsvári főiskolai könyvtárnak adományozott.

A június 19-iki gyűlésben (jkv. 204. pontja) pedig ez került tárgyszorozatra: „Minket itten Kolozsvárt meglátogató angolhoni hitrokonaink, Tagart Edward és Steinthal Alfréd arcképeit egyházi tanácsos atyánkfiai többen levéttetvén és csinos aranyos rámába foglaltatván, Egyházi Tanácsunknak beadják.“

Mire a végzés ez volt; „Tanácskozási köztermünkben felfüggesztetvén, tartassanak meg örök emlékül.“

Aranyosszékre, végül Székelykereszturig utazott. Mindenütt szívesen s kitüntetéssel fogadták.

Steinthal kétheti itt időzés után elhagyta Erdélyt¹ és sietett vissza hazájába, egyrészt, hogy jelen lehessen a Britt és Külföldi Unitárius Társulat évi közgyűlésén, mely junius közepén tartott, másrészt, hogy Kossuth Lajost, meg az angol közvéleményt is sürgősen tájékoztassa a magyar közállapotokról. Mert a magyar ügy akkoriban döntő jelentőségű volt az angol belpolitikában. Ugyanis III. Napoleon francia császár az 1859-iki osztrák-olasz-francia háború diplomáciai előkészítése idején Olaszország mellett foglalván állást, mindenképen azon volt, hogy Ausztria vereséget szenvedjen. Ezért sok egyéb mellett arra gondolt, hogy az esetre, ha Kossuth Lajos vállalkoznék egy magyar forradalom gyors megszervezésére, támogatásul neki pénzt és katonaságot bocsát rendelkezésére. Egy lendületes magyar forradalom annyi osztrák katonát kötne le otthon, hogy az olasz harctérre nem jutna elég haderő, miért is az olasz-francia harctéri győzelem s rajta keresztül a latin fajnak diadala a kontinensen bizonyos lehetne. Föltéve természetesen, hogy Oroszország és Anglia a háboruba nem avatkoznának be. III. Napoleon Oroszországot sikeres diplomáciai akcióval biztosította tervei számára; Angliát azonban pusztán francia argumentumokkal nem lehetett semlegességre bírni, ide szükség volt a magyar ügyre. Angliában ekkor az osztrák barát lord Derby miniszteriuma kormányozott, mely a háborút előkészítő diplomáciai tárgyalások idején ugyan a neutralitás mellett nyilatkozott, de nyilatkozatának őszinteségében hinni nem lehetett. III. Napoleon (s így a magyar ügy számára is) nem maradt fenn más megoldás, mint megbuktatni e Tory-kormányt s egy neutralis, magyarbarát kormánynak készíteni elő az útját. A véletlen e tervnek igen kedvezett. Lord Derby április elején a parlamentáris reform kérdésében 39 szavazattal kisebbségben maradt s ezért a parlament feloszlata után új választás rendeltetett el. Kossuth Párisból (III. Napoleontól) május 8-án érkezett vissza Londonba, amikor a választások mindenfelé javában folytak.

A terv az volt, hogy titokban Kossuth is agitáljon lord

¹ Ferencz József azt írta a Ker. Magvető 1895. évi folyamának 72-ik oldalán a Buzogány Áronról közölt életrajzában, hogy Steinthal megbízatásának az osztrák kormány nesztét vette s amiatt volt kénytelen székelyföldi útját félbeszakítva sietősen elhagyni Erdélyt.

Derby ellen, nyíltan azonban csak akkor lépjen fel, amikor a választások már befejeződtek, nehogy bárki is azt találja mondani, miszerint idegen létebe beavatkozott az angol belpolitikába. A választások befejezése május 14-ke körülre volt várható. Kossuthnak maradt tehát 10 napja agitációjának előkészítésére. Az volt a szándéka — s ezt angol barátaival egyetértőleg határozta meg így —, hogy négy népgyűlésen — Londonban, Manchesterben, Bradfordban és Glasgowban — fogja felhívni az angol közvéleményt a semlegességre. Azonban e számítást május 13-án, tehát még a választások befejezése előtt, keresztül húzta Victoria angol királynőnek kiáltványa, melyben világosan kimondatott, hogy Nagybrittania kormánya szoros és részrehajthatlan semlegességet kíván fenntartani a háboru egész tartama alatt. E kiáltvány után Kossuthnak agitációját egészen más alapra kellett fektetnie. Most már nem csak a semlegeségből, hanem azzal egyenlő mértékben a magyar ügyből is angol belügyet kellett csinálni. A világtörténelemben kevés politikusnak jutott ilyen merész, de egyszersmind ilyen szép feladat osztályrészéül. És ő ezt a nagy feladatot bámulatos sikerrel oldotta meg. Ez agitációi idején Kossuth ép oly nagy volt, mint az 1848—49. évi magyar szabadságharc idején. Azok a beszédek, melyeket négy népgyűlésen mondott — közülük a londoni, manchesteri és bradfordi teljes magyar szövegében olvasható *Irataim az emigrációból* I. kötetében — valódi remekei a nagystilű politikai beszédeknek. De talán e beszédeknél is nagyobb hatása volt a nyilvánosság mögötti politikai tevékenységének. Ennek megértéséhez tudni kell, hogy a választások nem hozták meg Kossuth és hiveinek a remélt sikert. 302 kormánypártival szemben az ellenzék mindenféle árnyalatának együttvéve csak 353 szavazata volt s így a kormánypárt 51 szavazattal volt volna kisebbségben, ha whigek (függetlenpártiak és pártonkivüliek) mind együtt szavaznak ellene; de a whigekkel szemben a kormány 39 szavazattöbbséggel kecsegtette magát, mert a 353 ellenzéki közt 90 nem tartozott a whig párthoz.

A Derby-kabinet is a semlegesség mellett foglalt állást, de csak addig, amíg a háború olasz földön folyik; ellenben kész volt azonnal az osztrákok segítségére menni, ha a háború osztrák területre toródik át. Ez a pont volt azon akadály, melyen a felirati vita rendén a kormány megbukott. Kossuth terveinek épen ez kellett, az, hogy a kormány külpolitikai kér-

désben, szabatosabban mondva: a magyar ügygel szemben elfoglalt álláspontja miatt bukják meg. Hogy mennyi körültkintéssel volt a kormány elleni ezen harc intézve s abban bár csak közvetve, Kossuthnak mekkora szerepe volt, azt mindenki megtudhatja, aki Kossuth Lajosnak: *Irataim az emigrációból* I. kötetét végigolvassa. Tény az, hogy a parlament lord Hartington indítványára június 11-én a Derby-kormánynak 13 szótöbbséggel bizalmatlanságot szavazott (323 szavazat 310 ellenben). A Derby-kabinet másnap beadta lemondását. Mindenki tudta, hogy lord Derby bukásával az osztrákbarát angol külpolitika bukott meg és viszont Kossuth s a magyar ügy győzött. A kormánybukás minden időben jelentős belpolitikai esemény, háborus időben kétszeresen az. Most pedig április 29-óta folyt a harc az olasz harctéren. A Derby-kormány bukása s általa a magyar ügy tehát egész Európában, főleg azonban Angliában elsőrendű eseménnyé vált.

Nagyon érdekes volna a magyar ügy sorsát az angol belpolitikában hasonló részletességgel fejtegetni tovább, hiszen ezt a témát eddigéig még nem dolgozta fel irodalmilag senki, azonban mivel ez nagyon eltérítene jelenlegi tanulmányom tárgyától, ezúttal kénytelen vagyok arról lemondani, jegyzeteim feldolgozását más alkalomra halasztván. Az eddigieket is csak azért beszéltem el ilyen részletesen, hogy kitűnjék, minő nagy jelentősége volt a magyar szimpátiának Angliában ez időben.

A fentiekhez kiegészítésül még csak ennyit: a döntő jelentőségű időben — április közepe táján — Steinthal liverpooli unitárius lelkész volt Kossuthnak politikai titkos megbízottja,¹ kiről maga Kossuth *Irataim az emigrációból* I. kötetének 139. s köv. lapján ezeket írta: „Hírt kapván a hazából, hogy nyugtalanul váratik a kilátások felőli tájékozás: ápril hónap közepe táján újlag értesítettem (Londonból) hazámfiait az ügyek állása felől. Ezúttal megbízottam egy németül is beszélő angol volt, kinek vallásfelekezeti missziója is lévén Angliából Erdélybe, ez által tág alkalmam nyílt olyanokkal is érintkezni, kikkel én egyenes összeköttetésben nem állottam; minélfogva azon helyzetben volt, hogy míg egyrészt az általam neki kijelölt hazafiaknak üzeneteimet átadhatta s válaszaikat és viszont-üzeneteiket átvehette, másrészt az általános hangulatot külön-

¹ Ferencz József; Emlékeim (Unitárius Könyvtár 4-ik füzet) 9-ik lapján,

féle kútfőkből tágabb körben is tanulmányozhatta s egyéb kitűnő egyéniségek gondolkozási módjával is megismerkedhetett. A küldött (Steinthal) nagyon ügyesen járt el megbízatásában. Nemcsak pontosan teljesítette, ami küldetésének tárgyát képezé, hanem ezenkívül módot is keresett kaszinókban, társas összejövetelekben, minél több emberrel érintkezni; mi végett Pesten több napig mulatott s Erdélybe útját egyfelé, onnan vissza másfelé vette s az ekként szerzett tapasztalások alapján azt jelentette, hogy a csekély udvari párt kivételével az egész nemzetre bizton lehet számítani; az emberek határozottak, végletekre készek, harc után sovárgók.“

A Derby-kormány bukása után 4 nappal — június 15-én — tartotta évi rendes közgyűlését Londonban a Britt- és Külföldi Unitárius Társulat. E gyűlésnek két körülmény adott különös fontosságot. Egyik az volt, hogy itt számolt be erdélyi tapasztalatairól Steinthal lelkész, ki csak pár órával a gyűlés előtt érkezett vissza Londonba; a másik az volt, hogy e közgyűlésre Németországból átment két erdélyi magyar ifjú, Buzogány Áron a történelem és Ferencz József a mennyiségtan tanára a kolozsvári unitárius kollégiumban, kik mint diplomás papjelöltek egyházi stipendiummal voltak tanári tanulmányaik befejezése végett német egyetemen.¹ A közgyűlés rendkívül im-

¹ Buzogány Áron 1867-ben (tehát 8 évvel később) a következőkben emlékezett meg e londoni útjukról: „1859. május 11-én érkezünk Ferencz Józseffel Londonba, hol két napot a világvárosban a magunk tájékozására használván, a harmadik nap felkerestük R. B. Asplandot, a British and Foreign Unitarian Association első titkárát. Megmondtuk kilétünket, célunkat, t. i., hogy mint leendő erdélyi unitárius tanárok, mielőtt egyetemi tanulmányaink végezte után hazatérnénk, óhajtottuk az angol unitáriusok viszonyait személyesen megismerni, mennyire ott szándékolt tartózkodásunk rövid ideje megengedi, stb. Átadtuk az Egyházi Tanácstól és Paget János úrtól kapott ajánló leveleinket. Aspland nagy szívességgel fogadott, örömét fejezte azon, hogy erdélyi hitrokonokat láthat. Elvezetett személyesen néhány közelebb lakó unitárius családhoz, kikkel azonban egyelőre igen nehezen bírtunk társalogni az angol nyelvben való gyakorlatlanságunk miatt. A távolabb lakó nevezetesebb unitárius papi s tanári egyénekhez a legkedvezőbb ajánló jegyekkel s utasítással látott el. Így ismerkedtünk meg a következő napokon John James Taylor-rel, James Martineau-val, két elsőrangú tekintélyes unitárius férfival, kik közül amaz a londoni egyetemen kapcsolatban levő Manchester New College nevű unitárius theologicum seminarium igazgatója, utóbbi ugyanott a bölcsészet tanára volt; továbbá L. Thomas Marshal-lal, az Association másik titkárával s az Inquirer angol unitárius hetilap derék szerkesztőjével; James Heywood-dal, ki parlamenti tag volt, s több más tekintélyes unitárius fér-

fiakkal s azok családjával. És mindenütt a legszívesebb rokonszenvvel, vendégszeretettel s megtiszteltetéssel fogadtak. Látszott, hogy nem annyira személyünket tekintik, hanem bennünk az erdélyi unitáriusok képviselőit. Amily készséggel beszéltek kérdéseinkre magukról, épp oly érdeklődéssel kérdezősködtek az erdélyi unitáriusok vallási, egyházi dolgairól, politikai helyzetökről, stb. Akkor folyván a Solferinonál végződött háború, a beszédet leggyakrabban a politika terére vitték által, itt gyakran jöttünk vitába; mert ők mindnyájan az akkori osztrák álláspontról nézték a válságos hadjáratot s neheztelni látszottak, hogy a magyar miért nem lelkesedik az osztrák zászlókért. Nem igen értették, hogy mi követelése lehetnek a magyaroknak az osztrák kormánytól; miért makacsodik azzal szemben? stb. De e részben nem hagytuk magunkat s örömmel tapasztaltuk, hogy később többen bevallották, hogy hazánk jogi álláspontjáról s méltányos követeléseiről más fogalmaik voltak, mielőtt fejtegetéseinket hallották s most igazat adnak nekünk. Nők is szerettek erről beszélni s köztök nagy pártot szereztünk magunknak. Az Inquirer ettől fogva politikai rovatában állandó jó barátunk lett.

Londonban az első vasárnap abban a templomban jelentünk meg isteni tiszteletre, melyben Aspland volt a pap, ki könyörgésében rólunk is megemlékezett s beszéde után ajánlt a népes gyülekezetnek, kik közül többen hozánk járulván, szíves kézzszorítással s barátságos szavakkal üdvözöltek. A következő vasárnapokon más-más templomba mentünk el s így ismeretségünk az így szerzett polgári osztályban is szélesre terjedt. Némelyek kíváncsiságból is kívántak ismerni bennünket. Gyakran kaptunk meghívó jegyeket egyik-másik családtól, melyben estére vagy reggelire kértek. Megjegyzem, hogy mindjárt megérkezésünk után az Inquirer jelentette a közönségnek, mint érdekes hírt, hogy körükbe két erdélyi unitárius ifjú tanár érkezett.

Igy telt el tíz nap, amikor a nagy drágaság s nagy agio miatt hazaindulásról kezdtünk gondolkozni. De a nevezett urak kértek, maradnánk még s várnók be a British and Foreign Unitarian Association évi közgyűlését, mely jun. 15-én, tehát négy hét múlva jövend össze. Mondák, hogy a közgyűlés jöneven fogja venni megjelenésünket. Ez esetre, tekintve a háború miatt az ausztriai bankpénznek 50^{0/0} agioját, kértek, fogadnók el az Association segélyezését. Noha óvakodtunk attól, hogy segélyezésökre számítani láttassunk, de másfelől óhajtván magunk is a közgyűlésben résztvehetni s szóval megköszönni a minap küldött segedelmet, elfogadtuk ajánlatukat és maradtunk. Ez idő óta L. Th. Marshall-nál, az Inquirer fennebb említett szerkesztőjénél volt szállásunk s rendes kosztunk. Ez az úr egy nagy műveltségű s ismeretű, irántunk igen jó indulattal viseltető férfiú; mindenben barátilag utasított, értesített és sok időt töltött velünk, dacára soknemű elfoglaltatásainak. Neje szintén a legelőzékenyebb s szívesebb háziasszonyunk volt, férjének segített a szerkesztésben, fordított francia s német lapokból cikkeket, gyűjtötte a napilapokból az apróbb híreket, pedig két kis gyermeke volt s azokat sem hanyagolta el; igaz, hogy a konyhával kevés dolga volt. Annyira összeszoktunk e derék családdal, hogy később az elválás kölcsönösen rosszul esett. Hazajöttünk után is írtunk Marshallnak s kaptunk tőle egy pár levelet. Egyébiránt kivált a nevezett tanár uraknál is gyakran megfordultunk ezután is és szívességnél s előzékenységnél egyebet sehol sem tapasztaltunk. Gondoskodtak, hogy London nevezetességeit megláthassuk s még másnemű Egy-

pozáns volt.² Hann Panton lelkész imája után Hincks Tamás lelkész, a Társulatnak az amerikai Canadából, Torontoból való levelező tagja mondott egyházi beszédet 2. Kor. 4+ („Krisztus Istennek ábrázatja”) alapján. A beszédet a *The christian reformer*-nek 1859. júliusi füzete egész terjedelmében közzétette. Ez után urvacsora-osztás következett, melyet Lowrance Adermann londoni lelkész végzett 9 paptársával. Ezután a Társulat évi jelentését olvasta fel Aspland Brook, a Társulat titkára. E jelentés a múlt évben elhunyt Tagart Edwardról való kegyeletos megemlékezéssel kezdődött, majd az Indiában, Ausztráliában és Canadában történt nevezetesebb unitárius mozgá-

letek közebedjeire is egyszer-másszor bejutást eszközöltek. J. Heywood úr szívességiből jelen voltunk egy ily közebeden, melynél a westminsteri Marquis elnökölt s a rendező gazdák közt egy püspök, a nagyhirű Ebury lord, Dickens a regényíró s más főrangúak s nevezetességek működtek. (Belépti jegy egy személytől a mi pénzünk szerint 10 frt 50 kr. o. é.) Ebéd alatt (estve) zene folyt; s ebéd után többen beszédet tartottak az Egylet érdekében, köztük Dickens is.

Még fennebb kellett volna emlitenem, hogy mindjárt az első napokban a Tagart családját is meglátogattuk s nem mulasztottuk el az erdélyi unitáriusok nevében is mély fájdalomukat kifejezni a néhai családfőnek erdélyi útjából hazatértében történt halála felett. Párszor e család is meghívott vilásgreggélire s az özvegy néhai férjének néhány munkájával ajándékozott meg emlékezet okáért. Azt is előbb mondhattam volna, hogy Aspland úr az első napok egyikén ünnepélyesen bevezetett az Association állandó Igazgató-választmányja (Committee) ülésébe s ott bemutatott s üdvözölt.

(Itt következik az évi közgyűlés lefolyásának elbeszélése.)

Másnap (t. i. a közgyűlés után) két szűkebbkörű unitárius évi meetingen vettünk részt; egyikben a vasárnapi iskolák ügye, a másikon az unitárizmus lényegét s szellemi mozgalmait illelő eszméváltás s értekeződés tette a gyűlés tárgyát. Junius 20-án a Manchester New College papnövendékeinek félévi tanfolyam utáni közvizsgálatán jelentünk meg. Leverőleg hatott itt reánk az a tapasztalás, mennyivel több tudományt, érettséget, papi s általános műveltséget mutattak fel az előttünk megvizsgált angol unitárius papnövendékek annál, amennyit a mi papnövendékeink szoktak rendszeren felmutatni.“

Eddig tart Buzogány emlékirata. Valóban nem lehet meghatottság nélkül olvasni a figyelemnek és hitrokoni szeretetnek e példás megnyilatkozását. Ahol a szeretetben ennyi a gyöngédség, a nyíltságban ily nagyfokú a figyelem, ott a vallás valóban életerő. Ilyen helyen lenni, itt tanulni, ifjainkra nemcsak megbiztatás, hanem a legnagyobb kitüntetés.

E londoni időzésről megemlékezett Ferencz József is a Buzogány Áronról írott életrajzban (Ker. Magvető, 1895. évfolyama 71. s. köv. l.)

² Leírását a *The christian reformer* c. londoni unitárius folyóiratnak 1859. évi jun., jul., aug. és szeptemberi számában megjelent hivatalos tudósítás alapján közlöm.

mak ismertetésével folytatódott s a Steinthal erdélyi küldetéséről való hivatalos beszámoló felolvasásával fejeződött be. E jelentés, — mint az a *The christian reformer* 1859, aug. és szept. számaiban megjelent 22 sűrűn nyomtatott oldalra terjedő teljes szövegéből¹, megállapítható — az erdélyi unitáriusok helyzetének általános vázolásánál nem tartalmazott többet, ami természetes is, mert hiszen azt még sem lehetett nyilvánosságra hozni, hogy a kormány tudta nélkül az angol és a magyar unitáriusok s ezeken keresztül az angol és a magyar politiku-

¹ Részletes tartalma a következő: Steinthal a bevezetésben elmondja, hogy több éven keresztül nem kaptak semmi hírt erdélyi unitárius hitrokonnaitól, azonban egy levél, melyet Paget küldött T. Kenricknek, arról tesz bizonyosságot, hogy az erdélyi hitrokonnok állandóan sok zaklatásnak vannak kitéve az osztrák kormány részéről, mely az iskolák és kollégiumok szabadságát el akarja konfiskálni. Ebből kifolyólag az Angol Unitárius Társulat sürgősnek vélte Steinthalt odaküldeni. E bevezetés után következik az útleírás szépen, szívesen és sok sympathiával megírva.

Útja a felmerült sok akadály következtében csaknem egy hónapig tartott. Május közepén ért Kolozsvárra. Levelét, melyben odamenetelét jelezte, nem kapták meg, így váratlanul érkezett oda. Kolozsvárt Kriza fogadta először. Leírja röviden Kolozsvárt és az unitárius templomot. Résztvett egy reggeli istentiszteleten félhatkor. Szép közönség volt. Nagy Lajos imádkozott. Leírja a kollégiumi bennlakást s összeveti az angol diák életével. Azután a papnevelő intézetről emlékezik meg, hol ez évben 30 növendék volt. Felsorolja, hogy mely tárgyak taníttatnak. Megnézte a könyvtárat s szűkségesnek véli, hogy az újabb theologiai művek angol pénzen megküldessenek.

Kolozsvárról Nagy Lajos társaságában indult további útjára. Először Komjásztzegen és Túron keresztül Torockóra. Nagyszerűen jellemzi Borévet. Majd a Torockó felé vezető utat s a bányákból hazamenő torockóiakat írja le. Elmondja, hogy Sebes Pál rector latinul akart vele társalogni s szegyenkezve vallja be, hogy ő alig tudott egy-két szót motyogni. Innen Torockószentgyörgyre ment, majd Várfalva, Rákos, Kövend következett. Torda felé vezető útján megnézte a bágyoni templomot. Leírta a tordai fahidat, a timárokat s a büzt. Innen Gyéresre ment Pagetékhöz. Majd Marosvásárhelyre, hol megcsodálta a Teleki-könyvtárat. Innen Gagyon keresztül Székelykeresztúrra utazott. Kiemeli, hogy az unitárius székely falvak mennyire tisztábbak, mint a róm. kath. és román falvak. Keresztúron; Koronka igazgatónál szállt meg. Megemlékezett a papról, Péterfi Sándorról. Innen visszatért. Egy hegytetőn Árkosi M. bözödi pap fogadta híveivel. A fogadtatás nagyon meghatotta. Bözöd után Szt. Gelicén szállt meg. Azután gyorsan haza sietett Angliába.

Befejezésül általánosságban jellemzi az erdélyi unitáriusokat. A theol. felfogás elmaradottsága miatt megpendíti a papnövendékek Angliába küldésének eszméjét. Majd a szombatosokkal foglalkozott.

A *The christian reformer* e számaiban dr. Varga Béla theol. akad. tanár barátom volt szíves londoni időzése alatt kivonatolni.

sok között ilyen jól megszervezett összeköttetés létesült. Azonban Kossuthnak *Írtai az emigrációból* (I. köt. 140. l.) hitelesen igazolják, hogy Steinthalnak az általános magyar helyzet tanulmányozásán kívül speciális politikai megbízatásai is voltak. Érthető tehát, hogy Steinthalnak írásbeli jelentésénél személyes megjelenése jóval fontosabb volt.

A tárgysorozat rendjén Steinthal felszólalt s a következő beszédet mondotta:

„Boldognak érzem magam, hogy jobb és balkezem felől barátaimat láthatom azon földről, honnan én most érkeztem haza; hogy az ő jelenlétükben alkalmam lehet önöket értesíteni arról a szíves fogadtatásról, a több mint közönséges vendégszeretetről, mellyel Erdély földén mindenütt találkozni mindenütt szerencsém volt. Bizonyos vagyok benne, hogy Ferencz és Buzogány urakat londoni barátaink igen melegen fogadták, mert ismerem az angol vendégszeretetet; de ki merem mondani uraim, hogy a lelkesedés oly nyilatkozataival őket mégsem fogadták, mint fogadtak engem, önök képviselőjét, az ő erdélyi hitrokonaik. Igen, uraim, mert távol levő hitrokonaink szívében a legmélyebb hálás érzelem él önök iránt azon résztvevő segedelemért, melyet önök közelebről irányokban gyakorlának. Ők reménnyel néznek a jövőbe, midőn megmutathatják, mily szorosán érzik magukat velünk egybefűzve s hogy szívük a miénkkel együtt dobog. Hiszem, hogy ez az idő el fog jönni, mert ismerem távollevő rokonaink előretörő szellemét, a köztük terjedő szabad gondolkozást; mert tapasztaltam egyházaikban az igaz és mély vallásos életet, mely most még tisztább fejlődésben mutatkozik, mint évek óta ezelőtt. Az a nyomás, melyet közelebről az osztrák kormány részéről szenvedtek, bizony nem olyan eredményeket szült, milyenre a kormány számított. Azokban az egyházakban, melyeket meglátogattam, új erőt s a jóra törekvés új jeleit láttam és hiszem, hogy azok a vallási szabad gondolkozás s véleménynyilváníthatás igaz alapján kedvező fejlődést vehetnek. Meg van köztük a komoly vallásos hit termőföldje; s midőn az ilyen hit felett a szabad gondolat levegője lengedez, nincs mit félni a zsarnokság törekvéseitől. Tudom, hogy a vallási szabadságot a polgári szabadságnak kell követnie idővel; egyik testvére a másiknak. És így reménnyel nézhetünk amaz egyházakra, tudván, hogy azok forrásai azon érdekes ország újjászületésének, melynek sorsa iránt a közelmúlt években mi mindnyájan annyi rokonszenvvel viselteténk.

Az általam meglátogatott erdélyi unitárius egyházakba szerencsés voltam előljáró férfiak által bevezettetni s úgy találtam, hogy köztek teljesebb egyházi szervezet van, mint a mi egyházközségeink között. Az eklézsiák ott nem állanak elszigetelten, mint nálunk. Előttük ismeretlen az a korlátokat nem tűrő szabadság, melyről Hincks lelkész úr mai egyházi beszédében szólt. Ellenkezőleg, minden eklézsia kebelében, valamint az eklézsiák összegében, összefűző egység van. Az egyházközségek az esperestségek alatt, az esperestségek a Consistorium gondja s hatásköre alatt állanak, melynek elnöke a püspök és a világi főgondnokok. Mind a világi, mind az egyházi elem egyenlőképp képviselve van az igazgató testületekben, mi által az egyes részek közt élénk összeköttetés s egy célra törekvés látszik az egész vallásközösségben; egyik községet sem érheti nyomor, szerencsétlenség, hogy a többi is ne érezze s segítségére ne jöjjön. Az egyházközségeknek ez a szerves kapcsolata tehát egyfelől, kétségen kívül, nagy előnyükre van; de másfelől hátrányos ez a kapcsolat reájuk nézve annyiban, hogy ez által akadályozva van az egyesek vélemény-nyilvánításának szabadsága; s az (osztrák) kormány épen ez által kísérlette meg ott az unitárius vallásközösség szabad életének gátlását. A Consistorium által meg vagyok bizva, hogy köszönetüket nyilvánítsam önöknek azon segedelemért, melyet önök is nyújtottak nekik a kormány érintett szándékai meghiusítására. Az innen küldött pénzüsszeg épen jókor érkezett kezökbe s az által megsegítve, csakugyan képesek lettek erdélyi hitsorsosaink a kormány által ez idő szerint reájok mért követeléseknek megfelelni. S most okunk van remélni, hogy erdélyi hitsorsosainkra egy szebb idő derülend. Mind a mellett nem titkolhatom el, uraim, hogy vannak biz' ott még nagy hiányok, melyeket, a mi álláspontunkról nézve, közömbösen nem vehetünk s annyival kevésbbé, mert a létező hiányok némelyikén segíteni módunkban áll, ha a köztünk szokásos buzgóságot s erélyt itt nem engedjük magunkban lankadni. A titkár úrhoz beadott jelentésemben bővebben kifejtettem, hogy az a terv, melyet Paget barátunk pendített meg s melyet néhai boldogemlékezetű Tagart barátunk oly mélyen ajánlott, t. i. hogy egy-egy erdélyi unitárius pap- vagy tanárjelöltet koronként látnánk el magunk költségén itteni akadémiai szemináriumokon: ez a terv az erdélyi unitáriusokra nézve nagyfontosságú lenne. Tapasztalásból merített meggyőző-

désem, hogy ily módon lendületet nyerne az ottani papnevelés ügye s könnyíttetnék az emelkedettebb gondolkozásmódra jutás papjaik közt. Eddig az volt ottan a szokás, hogy kolozsvári papnöveldejükből ifjakat küldtek koronkint a németországi egyetemekre, minek kétségen kívül nagy és nyilvánvaló eredményei voltak. Mindazonáltal még a német egyetemeken sem otthonos a mi nézeteinkkel egyező az az egyenes s tartózkodásnélküli vélemény-nyilvánítás, melyet mi élvezünk; mert noha majd minden német egyetemen hangzanak az unitárius eszmék s a német egyházi szószékeken szintén közönségesek a mi hitelveink, ámde más színek alatt s teljességgel nem az unitarizmus nyílt zászlója alatt, mely nevezetet több tekintetből általják magokra venni s gyakran takargatva, nem a nyílt és bátor meggyőződés hangján közlik azt, mi lelkekben él. Ezt az igaz egyezséget a meggyőződés mélységével s ebből folyó nézetek nyilvánításával összhangzásban csak itt nálunk és Amerikában és Erdélyben találjuk; és én hiszem, hogy már a német rokonszenvek is az erdélyi ifjak irányában új élet forrásául szolgálnak a magyar egyházakra nézve. Uraim, meg vagyok győződve, hogy e Társulat volt titkárának, néhai Tagart tisztelt emlékének örökítésére semmi sem volna méltóbb annál, ha e Társulat az ő neve alatt egy alapítványt tenne a mi Manchester New College-ünkben. Emlékoszlopa lenne ez mind előttünk, mind erdélyi hitrokonaink előtt azon szolgálatoknak, melyeket a néhai a mi közös ügyeinkben tett. Én benső elégtétel érzetével szemléltem, mily tisztelettel említik Tagart nevét Magyarországon. Az unitáriusok Consistoriumában, hol, mint tiszteleti tagnak, szerencsém volt jelen lehetni, azok arcképei közt, akik korábbi években módjuk s tekintélyeik szerint egyházuk jóltevői s szent vallásuk igazságainak bajnokai voltak, ott láttam Tagart arcképét is kifüggesztve, külső jelképéül annak, hogy emlékét szívükben hordják. De magam részéről is kívánom kijelenteni, hogy mélyen lekötelezve érzem magamat az erdélyi unitárius atyafiaknak a személyem iránt köztük létem alatt tanusított szívélyes fogadtatásért. Egy helyt fogadtatásomra a falutól három mérföldre jött előmbe egy küldöttség, élén az esperest s a környék néhány papja, kik a faluig díszkíséretemül voltak, a faluban pedig a lakosság az utcára állott ki az angol pap üdvözlétére. A benső örömmek addig nem ismert érzete fogott el, uraim, midőn egy hegyoldalról egy ötmérföldnyi széles s husz mér-

földnyi hosszú gazdag térségen végig tekintettem abban a tudatban, hogy azok a sugár tornyok amott a dús mezők kebelén mind unitárius imaházakat jelölnek. S megint lelkesülés hatott meg, midőn itthon levő számos barátaink igaz és elevenítő hitelveinek képviselőjeként állván köztük, hallottam, hogy a nép, melynek én küldöttem valék s melyről nekik beszéltem, nem ismeretlen előttük, hogy sokan, kik a mi társaságunknak díszei, vezérei, előttük ismert nevű férfiak. Midőn észleltem, hogy akik közt állok, régóta figyelemmel kísérik előhaladásunkat s egyes kezökbe jutott hirlapokból kijegyezgették azok neveit, kik az általam is vallott igazságok derék harcosai voltak. Találtam a „Monthly Repository“ egyes számait némely könyvtárakban, még pedig nagy becsben tartva; s kértem engem, hogy fontosabb dolgainkról értesítsem ezután is olykor-olykor őket. Meg vagyok győződve arról, hogy ha a most keletkezett élenkebb érintkezést fenntartjuk erdélyi hittestvéreinkkel, az reánk is visszahat s bizonyos lelkesültséget ébreszthet közöttünk sokakban, mi, gondolom nem is lenne felesleges, míg kölcsönben erdélyi hitrokonainkat a szabadságban s közös céljaink szilárdabb megközelítésében gyámolítanók.“

Mint az *Inquirer* egykoru tudósítása megjegyzi, Steinthal beszédét nagy helyeslés és taps fogadta.

Steinthal után előbb Ferencz József, majd Buzogány Áron mondottak beszédet angol nyelven. Beszédük teljes szövegben megjelent az *Inquirer* 1859 június 18-iki számában. Ferencz József beszéde ez volt:

„Van a magyarnak egy közmondása, hogy: minden becsületes ember szívét nyelvén hordozza. Nem tudom, ha vajjon a fordításban vissza van-e adva elég híven a közmondás értelme, ami más szókkal azt teszi, hogy: minden becsületes ember kimondja azt, amit érez. Jelen helyzetünkben azonban bocsánatot kell kérnünk Önöktől, ha eme közmondásnak nem tehetünk eleget az Önök várákozása szerint, mert nem vagyunk képesek a mienktől egészen különböző nyelven, amilyen az angol nyelv, egy ezredrészét sem kifejezni azoknak az érzéseknek, amelyek a jelen pillanatban a tenger hullámaiként keblünkben zajognak; és a kiejtés nehézségei abban is, amit mondandók vagyunk, annyira akadályoznak, hogy vádolnunk kell magunkat a merészségért, mely szerint a Shakespeare nyelvét igénybe venni bátorkodunk. De reméljük, hogy Önök

nem azt vizsgálják, hogy minő kiejtéssel beszélünk, hanem azt, hogy mit akarunk mondani. Ez a remény egyfelől, a szívünk által parancsolt kötelesség másfelől felbátorítanak, hogy ne csak a kebel érzelmeivel, hanem néhány előszóval is résztvegyünk az Önök évi közgyűlésén, ahol most jelen lenni legnagyobb szerencsénknek tartjuk.

Uraim, mi Londonba nem egyenesen Erdélyből, hanem Németországból jöttünk, ahol, az erdélyi unitárius közönség szokása szerint, mint a kolozsvári főtanodához megválasztott tanárok, másfél évet töltöttünk az egyetemeken. Ezen idő alatt nem egyszer feltámadt keblünkben a vágy Angliába jönni, látni a földet, mely annyi jeles embernek szülőföldje; látni a földet, melyen képzeletünk a szabadság eszményképét kereste mindig; látni a földet, mely életet adott azon vallásnak, amely az egész Continensen csak a kis Erdélyben tudott gyökeret verni. Az ilyen gondolatok, mint Önök jól tudják, természetes szülöttei a képzelődő tehetségnek, s mint ilyenek, új életet, új erőt nyerne a valósítás reményének minden sugarától. Ily reménysugarak süttöttek reánk abból a rokonérzelemből, melyet Önök erdélyi unitárius vallásközönségünk iránt tanúsítottak. A tudósítások után, melyek közelebből tétettek, Önök ismerik a helyzetet, melybe mi erdélyi unitáriusok s más protestáns felekezetek is a közelebbi években jutottunk. Mint hypochondrikusokkal, el akarták velünk hitetni, hogy mi betegek, gyengék, minden életerőnélküliek vagyunk; hogy a mi iskoláink s nevelési rendszerünk nem jók. Helyzetünk valóban aggasztó lőn s vallásunk s iskoláink önkormányzata a legnagyobb veszélynek volt kitétetve; pedig ezt elvesztve, igazán az életerőt veszítettük volna el s hasonlók lettünk volna a beteg emberhez, aki csak akkor ehetik valamit, ha orvosa megengedi. De a hol lelkese-dés van, ott az akarat megtörhetetlen. Az unitárius vallásközönség minden tagja sietett keresztényi buzgósággal megtenni azt, mit megtenni vallásáért képes volt; Egyházi Képviselő Tanácsunk sietett felkeresni azokat az eszközöket, melyek által lételének szilárd alapot vethessen s ily körülmények között folyamadott Önökhöz is segélyért. Bizalommal és reménnyel tevé ezt s hála a Mindenhatónak, Önök felfogták helyzetünket, ügyünket felkarolták s hogy elveinket, melyek az Önöké is, megvédjék, Önök egy tekintélyes összeggel járultak az erdélyi unitáriusok segedelmezéséhez, amellyel rokonszenvöknek két-

ségbevonhatatlan bizonyítványát adák. Ezen rokonérzelemről azonban még inkább meggyőződhetünk, látván, hogy Önök nem elégesznek meg a mi segélyezésünkre küldött szép adomány-nyal, hanem küldötteik által, kik Erdélyben jártak, kifejezést adtak azon gondolatnak, hogy nem tekintenek minket olyanoknak, akiket csupán kegyelemből segélyezni kell, hanem mint testvéreket, akikkel Önök magasabb szellemi érdekek által összekötte vannak. Ez a gondolat, Uraim, új ösztönt adott nekünk az idejövételre, hogy szerencsénk legyen megismerkedni Önökkel, az önök intézményeivel és irodalmával, amennyire ezt rövid itt mulatásunk megengedi. S talán ez a néhány hét, mit itt töltünk, életünk legboldogabb szakasza volna, ha egy szomorú visszaemlékezés nem zavarná meg örömlenket. Uraim, hiában keressük e gyülekezetben azt, akit nem volt ugyan szerencsénk látni, s mégis mint legjobb barátunkat ismerünk, kinek biztató szavait nem halljuk többé soha, de akinek szelleme beszélni fog nekünk, míg egyetlen lélek lesz Erdély bércei közt, amely a Mindenható Egy Istent lélekben és igazságban imádja. Engedjék meg, Uraim, hogy mind saját magunk, mind az erdélyi összes unitáriusok nevében legmélyebb fájdalomunkat nyilvánítsuk itt e gyűlés színe előtt tisztelendő Tagart úr halála felett.

Még csak néhány szóm van. Önök minket a szívesség s jóság legtisztább jeleivel fogadtak, annyira, hogy ámbár most legtávolabb vagyunk hazánktól, mégis itt az Önök társaságában leginkább otthon érezzük magunkat. Önök szívesek voltak az erdélyi unitárius egyházközség iránt, melyet ez alkalommal, habár csak történetesen is, szerencsések lehetünk képviselni, újlag nyilvánítani rokonérzelmeiket. Fogadják, Uraim, először a mi részünkről legmélyebb köszönetünket a szíves fogadtatásért, melyben részesítettek; s fogadják továbbá az erdélyi unitárius vallásközség nevében is hasonló köszönetünket a nagy ajándékért, amelyet Önök vallásunk és iskolánk önkormányzata fenntartására küldöttek. Ez utolsóra nézve azonban nagy örömlenkre szolgál, hogy Egyházi Képviselő Tanácsunk köszönetíratát is személyesen nyújthatjuk át e gyülekezetben. Ez okmányt ma reggel kaptuk Steinthal urtól, kinek szerencsés megérkezése s erdélyi egyházaink érdekében tett kedvező tudósítása feletti örömlenket és köszönetünket nem tudjuk jobban kifejezni, mintha ezt mondjuk: „Isten áldja meg az ő misszió-

ját“! Legyenek meggyőződve, Uraim, hogy az Önök rokon-
 érzelmének sugarai olyanok szívét melegítették meg, akik az
 unitárizmus hitelveit, mint legfőbb kincsöket becsülik, és akik
 minden áldozatra készek az unitárizmus igazságainak fenntar-
 tására“.

Ferencz József után Buzogány Áron mondott beszédet,
 melyben rámutatva az erdélyi unitáriusok szenvedésekkel telt
 történelére, „melyben volt idő, midőn csak Kolozsvárt három
 nagy templomunk s két virágzó tanodánk volt s aztán követ-
 kezett oly idő, melyben mindezt elvették erőszakosan tőlünk
 úgy, hogy papjaink kénytelenek voltak magánházakban tartani
 istentiszteletet a megdöbönt hiveknek s tanáraink fizetés nélkül
 maradva, faluról-falura jártak alamizsnáért, nemcsak magok
 táplálása végett, hanem, hogy így szerzett segedelemből ma-
 gánházakat bérelhessenek, melyekben az ifjúság tanítását foly-
 tathassák“, — arra hívta fel a közgyűlést, hogy most, midőn
 az ismertetett súlyos körülmények miatt szellemi téren az
 erdélyi unitáriusok külföldi hittestvéreik mögött maradtak, jöjje-
 nek a szerencsésebb angol unitáriusok ezen a téren is segít-
 ségünkre, hogy haladva mi is együtt haladhassunk.

A közgyűlés e felszólalások alapján kimondotta, hogy
 kész gondoskodni egy oly alapról, melyből koronként egy vagy
 két erdélyi unitárius pap, vagy tanárjelölt a londoni Manches-
 ter New College-ban s a londoni egyetemen nyerhessen bővebb
 kiképzést. A Comité (a végrehajtó-bizottság) pedig azt ígérte,
 hogy közelebről egy szállítmány könyvet fog tanodáink könyv-
 tárainak küldeni. Amihez az Inquirer szerkesztője (kihez Ferencz
 és Buzogány szállva voltak) azt tette hozzá, hogy lapját ezen-
 túl ő is küldeni fogja ingyen.

Hetven évvel később e londoni látogatásról Ferencz József
 (püspök) *Emlékeim*¹ c. önéletrajzában ezeket írta: „1857-ben
 külföldre menvén, egy évet Göttingában, fél évet Berlinben az
 egyetemen tölthettem, ahol megszerezhettem a tanárságomra
 szükséges ismereteket és képességeket, sőt abban a szerencsé-
 ben is részesültem, hogy a 4 ik félévben Hollandia, Belgium,
 Franciaországon át Angliában is eljutottam Buzogány Áron bará-
 tommal, ahol épen akkor voltunk Londonban, amikor az angol
 unitáriusok évi közgyűlésüket tartották, amelyen mindkettőn mi

¹ Megjelent mint az *Unitárius Könyvtár* 4-ik füzete 1925-ben.

is köszöntőket mondtunk s marasztottak is, hogy maradjunk ott. Mi szívesen ott is maradtunk volna, annyival inkább, mert arra is gondoltunk, hogy onnan még Amerikába is elmehetünk, de az osztrák-olasz háború miatt haza kellett jönnünk, mert Steinthal unitárius lelkész, aki Angliából mint Kossuth megbízottja Erdélyben s Kolozsváron is járt, az itteni viszonyokról tájékozást szerezni magának s erről Kossuthot értesíteni, a közgyűlésen velünk találkozáva figyelmeztetett, hogy ha egy hét alatt nem megyünk haza, az út el lesz zárva, mivel itt a forradalom kitör, az olaszok segítségével remélvén Magyarország felszabadulását. Különbön főhatóságunk is azt kívánta, hogy tanári székeinket 1859-ben foglaljuk el. Az angolok ezen a gyűlésen már elhatározták, hogy alapítványt tesznek a magyar unitárius ifjaknak az ő tanintézetükben tanulásra.“

Steinthal figyelmeztetésére június 21-én búcsút véve az angol unitáriusoktól, Buzogány és Ferencz sietve haza jöttek.* A július 24-ki E. K. Tanácsülésen Ferencz József már jelen van s itt a tárgysorozat első pontjául arról értesül, hogy „a cs. kir. magas helyhatósági elnökség f. évi július 19-ről 3301. sz. alatt megküldte Őfelségének f. évi július 15-ről Luxemburgból népeihez a franciák császárával kötendő békét illető legfelsőbb nyilatkozványát, a papsággal leendő közlés végett.“

Ez azt jelentette, hogy tehát a háborúnak vége. Az Egyház Képviselő Tanács beavatott tagjai ebből azt is megtudták, hogy Kossuth tervezett forradalmának is vége. Maga Kossuth ezt — ekkor, az elkeseredés rettentő percében — úgy gondolta: „Mindennek vége.“ A villafrancai békével Kossuthnak összes politikai számításai semmivé lettek. A magyar ügy a világpolitikában ezzel beláthatatlanul hosszú időre lekerült napirendről. Az angol belpolitika sem foglalkozott többé azzal s a nagy lendülettel előkészített angol-magyar szimpátia ezentúl nélkülözni kényszerült politikai vonatkozásait. Pulszky Ferenc július 25-én ugyan arról tudósította Kossuthot, hogy Anglia és Skócia minden részéből levelek keresik, melyekben aggódó barátai tudakozzák új elhatározását; az angol parlamentnek a kulisszatickokba beavatott tagjai minden támogatást kilátásba helyeztek számára; seregestől jöttek hozzá meghívások meetingekre; a

* Buzogány sokszor idézett feljegyzéseiben azt írja: „Emlékezet okáért némelyek kívánták arcképeinket. Evégett egy fényképezőt rendelkezésünkre adtak s így talán számos példányban maradtunk Londonban.“

nagy angol világlapok hosszú cikkekben ösztönözték „leleplezésekre.“ Kossuth mindezekre nem válaszolt. Meghitt, bizalmas barátain kívül senkinek nem írt, sehol gyűlésen többé fel nem szólalt. Némán tűrte a bekövetkezett eseményekben való nagy csalódását. Igaz, e néma fájdalom volt az egyetlen, mit méltósággal tehetett.

Kétségtelen dolog, hogy az angol-magyar unitárius relációk nagy mértékben hozzájárultak Kossuthnak angliai sikereihez; viszont ép oly igaz az is, hogy Kossuthnak agitációi nagy mértékben megszilárdították a magyar-angol unitárius barátságot, amelyen — s e tanulmány főtárgyát illetőleg épen ez a fontos — sem a villafrancai békekötés, sem utóbb Kossuthnak másik nagy csalódása, a Deák Ferenc-féle 1867. évi kiegyezés, nem változtatott semmit. Az angol közvélemény mind mai napig a Kossuth által megalapozott magyar szimpátián keresztül ítélte és ítéli meg a magyarságot s benne az unitáriusokat. Ezért — hogy a sok más egyébről most ne szóljunk — Kossuth Lajos feledhetetlen marad mindörökké a magyar unitáris egyháztörténetben is.

Dr. Borbély István.

BRASSAI SÁMUEL.

A KOLLÉGIUMI TANÁR.

1836. aug. 16-án Molnos Dávid, a földrajz és történelem tanára, kolerában váratlanul meghalt.¹ Daniel Elek főgondnok javaslatot tesz a főjegyzői és tanári állás betöltésére. Utóbbira Nagyajtai Kovács Istvánt, Mikó Lőrincet vagy Brassait javasolja, csak „modo provisionis“. A Képviselő Tanács nem fogadja el a javaslatot, hanem helyettesítéssel tölti be az állomásokat. Az 1837. febr. 7-től tartott Főtanácson megismétli indítványát. A Főtanács Brassait megválasztja „az érdekllett cathedra állandólagi betöltésére.“ Az ajánlattevő főgondnok csak helyettesül való megválasztását ajánlja, a Főtanács véglegesnek választja. A másik feltűnő jelenség: eddig tanár csak

¹ Forrásaim az egyházi képviselő és főtanácsi, valamint az igazgatósági jegyzőkönyvek.